

BALÁZS MIHÁLY

Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről

Nehéz lenne állítani, hogy az unitárius ima- és imádságoskönyv-irodalom szakmánk figyelmének középpontjában lenne. A műfajról áttekintéseket írok vagy reflexiókat megfogalmazók közül egyedül Fazakas Gergely Tamásnál bukkanak fel helyenként az unitáriusok.¹ Ennek több oka van. Egyfelől kétségtelenül az, hogy a felekezet írásbeliségével foglalkozó szakemberek szinte rákényszerültek arra, hogy a dogmatika kérdéseire korlátozzák figyelmüket, s a sokszínű teológiai hagyaték felmutatásával próbálják érzékeltetni e mozgalom, majd egyház eszmetörténeti jelentőségét. De legalább ilyen nyomós ok a – más felekezetekével összehasonlítva – siralmas forráshelyzet is. Az a hazai fórumokon már talán unalomig hangoztatott, de nemzetközi szintéren még mindig nem tudatosult körülmény, hogy az unitáriusok 1571-től végeredményben a 18. század végéig csak kivételesen folytonos ügyeskedésekkel tudták kinyomtatni műveiket, alapvetően határozta meg a kegyességi műfajok, s ezen belül az imairódalom sorsát is. A kéziratosságra való kényszerű berendezkedés nemcsak a szövegek létmódját határozta meg, hanem a kutatási lehetőségeket is. Hogy egyetlen példát említsek, a legkritkább esetben maradtak ránk a különféle kéziratok másolataiban a szövegek használata szempontjából rendkívül fontos paratextusok (ajánlóversek, ajánlások, előszavak, mutatók), pedig közismert, hogy ezek mennyire informatívak tudnak lenni a korabeli olvasat és használat rekonstrukciójában. De hát persze az első helyre mégis az kívánczik, hogy a szövegek pusztulása és pusztítása is több hullámban zajlott le. A természetes fogyás mellett hadd idézzek fel csak két, időben egymástól távol eső drámai mozzanatot. 1716-ban nem egyszerűen elvették a kolozsvári Óvárban lévő kollégium épületét az unitáriusoktól, hanem Steinville generális parancsára szép máglyát is raktak ott talált könyvekből és kéziratokból. 1949-ben úgy államosították a székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárát, hogy teherautóra dobálták az ott lévő kéziratokat és régi nyomtatványokat, hogy aztán Marosvásárhelyre jelentékeny veszteséggel érkezzen meg a szállítmány. Így állott elő az a roppant lehangoló helyzet, hogy 16–18. századi források alapján ugyan tudunk bizonyos szövegekről, ám előkerülésükre már semmiféle reményünk nincs. Felkavaró listát lehetne összeállítani az ilyen, beidegződéseinket is provokáló tételekből. Csak egyetlen egyet említek: Uzoni Fosztó István még látott olyan

¹ FAZAKAS Gergely Tamás, *Törekvések a „savanyú fekete kőkény” megédesítésére: Fejezetek a protestáns imádságirodalom kutatástörténetéből = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008, 129, 131; UÓ, *A kora újkori protestáns imádságirodalom nemzetközi és hazai kutatástörténete = Egyház és kegyesség a korai újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás et al., 2009, 222, 224.

kéziratot, amely – a szombatosokkal enyhén szólva nem barátkozó – Bölöni Bedő Pál püspök 1686-ban készült ima- és elmélkedésszövegeit tartalmazta, s amelyek a héber tudományosság által jelentősnek tartott két rabbi, Szaadja ben József Gáon (882–942) és Yohanán ben Zakai (30–90) szövegére íródtak.²

Ilyen lehangoló kezdés után indokolt kihegyezetten és programosan optimista megállapítással folytatnunk dolgozatunkat: a magyarországi protestantizmus történetében az első terjedelmesebb megszerkesztett imakönyv az unitárius Heltai Gáspár fordításában és műhelyében 1570 végén vagy 1571 első félévében jelent meg Kolozsvárott.

Mivel a megállapítás melletti érveket felsorakoztattam a kiadás előszavában,³ az esetleg felmerülhető aggályokat is félretolom, s megtoldom a dolgot annak kijelentésével, hogy az imádságos könyvekkel foglalkozó szakirodalom nem tudatosította eléggé a kiadvány kivételes fontosságát. Udvariatlanul hadd idézzek két debreceni szerzőt. Egyrészt az említett, más tekintetben persze roppant gondolatgazdag Fazakas-tanulmányokat, amelyek Révész Imre tipológiáját⁴ felhasználva a mások céljára készült imádságos könyvek csoportjába sorolják be a művet, Szenci Molnár Albert társaságában. Jóval problematikusabb összefüggésben, de hasonló besorolást kapott Heltai Győri L. Jánosnál is: „A 17. század elejéig szinte kizárólag a német nyelvű kegyességi kézikönyvecskék inspirálják a magyar protestáns imádság- és áhítatirodalmat. Ezeket a német munkákat általában a konfesszionális nyitottság jellemzi, s bennük így a középkori kegyességi hagyomány számos eleme tovább él (Szent Ágoston, Clairvaux-i Bernát, Kempis Tamás). Ebben a szellemben születik *Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Balassi Bálint* 16. századi imádságai után még *Szenci Molnár Albert imádságos könyvecskéje* is.”⁵

Mondandómat akkor tudom a legtömörebben kifejtetni, ha a vizsgálatba Szencin kívül berántom Pázmány Pétert is, s Heltai vállalkozását a két nagy felekezet mértékadó műveivel együtt szemlélem.⁶ Egy szempontból Heltai ezen a mérlegen pehelykönnyű-

² János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica historia Transylvanica*, liber I–II. vol. IV/1, ed. János KÁLDOS, introduced by Mihály BALÁZS, revised by Miklós LATZKOVITS, Bp., Balassi, 2002. Magyarul: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, ford. MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, II, 255.

³ HELTAI Gáspár *Imádságos könyve (1570–1571)*, bev. tan. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2006, 56–58.

⁴ RÉVÉSZ Imre, *Régi magyar imádkozók és imádságaik*, Protestáns Szemle, 1924, 73–81, 137–149, 193–198.

⁵ GYŐRI L. János, *Kegyességi sikerkönyv a 17. században: A Praxis pietatis magyarországi útja = Doctrina et pietas: Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*, szerk. DIENES Dénes, SZABADI István, Debrecen–Sárospatak, Debreceni Református Hittudományi Egyetem – Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2002, 38. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶ A vizsgálatot megkönnyíti, hogy hasonmás, illetőleg kritikai igényű kiadások állnak rendelkezésünkre: SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecske*, kiad. KŐSZEGHY Péter, kíséző tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Balassi, 2002; *Pázmány Péter keresztényi imádságos könyv*, Grác, 1606, kiad. KŐSZEGHY Péter, kíséző tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi, 1993; PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., PPKÉ BTK, 2001.

nek találhatók. Pázmány és Szenci Molnár imádságos könyve ugyanis bizonyos értelemben irodalmi antológiának is számít. Nagyobb léptékű és színvonalasabb antológia Pázmányé, aki az egyházatyák bizonyos szövegei mellett hét bűnbánó zsoltárt és öt Mária-éneket is bevalogat könyvébe. Ha eltekintünk Szabó Ferencnek⁷ attól a megalapozatlan ötletétől, hogy a zsoltárparafrázisok szerzője maga Pázmány lenne, még inkább méltánylandóvá válik a könyv kulturális beágyazottsága, bárkinek is tulajdonítsuk ezeket a verseket. Az önidézés félreérthetetlenül megvalósul Szenci Molnár kötetében, ahol prózai imádságként szedve vagy más imaszövegekbe illesztve felbukkannak psalteriumának bizonyos részletei. De nem csupán önmagát idézi, hanem Szent Ágoston mellett adja Skaricza Máté, Hegyi Pál és egy ismeretlen szerző egy-egy költeményét is. Mint ismeretes, az antológiaszerkesztő és a politikai agitátor együttesét figyelhetjük meg abban az összeállításban, amely nem egyszerűen a jó uralkodóért könyörög, hanem a jó király kifejezett ünneplésével radikális állásfoglalást jelent abban a kérdésben is, hogy helyes-e Bethlen Gábornak a koronát elfogadnia.⁸

Ezek az antológiaszerű betétek azonban egyáltalán nem veszélyeztetik az imakönyvek dogmatikai feszségét. Éppen ellenkezőleg, az imák rendre olyan szövegrészletek társaságában jelennek meg, amelyek tanításokat és intéseket fogalmazzak meg. Szenci Molnár Albertnél ez a legvilágosabban az imádságok második rendjében ragadható meg, ahol a megszólalók imáit (lekipásztorok, fejedelmek, házasok, gyermekek) folyamatosan olyan szövegegység vezeti fel, amely az illetők feladatait, s a hozzájuk intézett intelmeket fogalmazza meg. Töményen tanító, sulykoló jellegűekké válnak ily módon a könyv bizonyos részei, s ez az imák egy részére is átsugárzik, menetrendszerűen felbukkannak az imahelyzetből kilógó, az Istennel való beszéd retorikai helyzetét megtörő, kis teológiai értekezéssé váló szövegrészek. Ehhez járulnak még aztán a keresztyén hit alapszövegeit (Miatyánk, Tízparancsolat, hitvallások) magyarázó egységek. A Miatyánkkal három alfejezet is foglalkozik, de ezek közül csupán egy képes imaszöveggé átlényegíteni az egyes szentenciák bővebb kifejtését. A *Miatyánknak könyörgés formán való magyarázatja* című részletben valóban az imádság beszédhelyzetében maradvá történik meg a bővítés, s a szöveg címzettje végig a mennyei Atya marad.⁹ Ezzel szemben a *Könyörgésnek formája és magyarázatja a Miatyánknak* megőrzi ugyan az imádkozó beszédhelyzetet, ám a szent igazság ellenségeit szidalmazó kitérők meglazítják az alapszöveggel való kapcsolatot.¹⁰ Retorikailag végképp megoldatlan a legterjedelmesebb, bőséges magyarázatot ígérő rész. Itt a szöveg közepére érve azt tapasztaljuk, hogy fel is számolódik az imahelyzet, a beszélő már nem fölfelé irányítja szavait, hanem teológiai ér-

⁷ SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára = A zsoltár a régi magyar irodalomban: A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerk. PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2011, 125–132.

⁸ A király dicsőítésének ez a mozzanata talán nem kap elég hangsúlyt P. Vársárhelyi Judit kíséretanulmányában.

⁹ SZENCI MOLNÁR, *Imádságos könyvecske, i. m.*, 63–65.

¹⁰ *Uo.*, 187–189.

tekezésbe átmenve fejt ki különféle gondolatokat. Ez a legnyilvánvalóbban a *Ne vigy minket kísértésbe* szentencia magyarázata során jelenik meg, ahol már a kezdet sem tud imádkozás lenni:

Sok az kísértet és sokféle nemei vadnak az kísértetőknek. Mert valami gonosz elménkbe jut, az mely minket az Isten törvényének által hágására kíszt, az mely gonosz gondolatokat, avagy az mi kívánságunk indít, avagy az ördög ihlet, azok mind kísértetek, Ismét, az mi ő magában gonoszok nem volnának is, még azok által is megkísértetünk az ördögtől.¹¹

Pázmánynál kevesebb a retorikailag megoldatlan szöveghely, de a direkt tanító részek száma nála sem csekély, s az ebbéli, a kegyesség gyakorlásától elkülönülő szándékról beszédesen vall, hogy a mű elején egy külön tartalomjegyzéket (*E könyvben foglalt tanúságoknak táblája*) olvashatunk azokról a témákról (kereszt, szentelt víz, olvasó), amelyben a könyv direktén is kimondja az igazságot.¹²

A német mintáján kívül más szövegekhez nem nyúló, kulturális misszióra tehát egyáltalán nem vállalkozó Heltai teljesítményét a fentiekhez képest még az is lesóványítja, hogy a magyar nyelvű imádságirodalomról sem közöl a Pázmányéhoz vagy Szenciéhez hasonló reflexiókat. A szerencsénkre ránk maradt paratextusok egy helyi baj leküzdésének dokumentumai: szenvedélyes vitát folytatnak azokkal a kolozsvári spiritualistákkal, akik szerint az ima fölösleges.

Másfelől azonban roppant figyelemre méltó, hogy a szerző úgy állít elő magyar unitárius imakönyvet a német lutheránus eredetiből, hogy egyetlenegy imán kívüli szöveget sem tartalmaz az összeállítás. Mivel ezzel már foglalkoztam, most csupán azt emelem ki, hogy a magyarítás során Heltai az árnyalatokban Dávid Ferencétől eltérő szociáletikai nézeteit is belevitte szövegébe. Nem dogmatikai értekezést írt azonban erről, s nem fogalmazott meg újabb, Dávidéival vitakozó téziseket a keresztény ember kötelességeiről, hanem magukat az imaszövegeket formálta át a saját felfogása szellemében.¹³ Habermann *Gebetbüchleinjének* átdolgozásával tehát a hét napjaira írt azonos számú könyörgések, hálaadások és fontos teológiai témák mentén elrendezett imák áttekinthető rendszerét tette le olvasói asztalára, s ehhez meghatározott embertípusok imái társulnak.

A könyv az unitárius felekezeten kívüli embereket is meg tudott szólítani. A Habermannnt latinból fordító, Heltairól csak hallomásból tudó Szalaszegi György,¹⁴ vagy

¹¹ *Uo.*, 379.

¹² Az írói módszerről persze még nehéz lenne véglégeset mondanunk, hiszen néhány fontos forrás felkutatása ellenére a kritikai kiadás szerkesztői még azt sem tartják kizártnak, hogy „az egész kötetet egyetlen mű alapján alkotta meg Pázmány”. Vö. BOGÁR Judit, *Pázmány imádságos könyvének kritikai kiadása: a tárgyi jegyzetek viszontagságai = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2012, 274.

¹³ HELTAI Gáspár *Imádságos könyve, i. m.*, 50–55.

¹⁴ SZALASZEGI György, *Hetetszaka mindennapra megh irattatot Imadsagok*, [Sitz], [Manlius], 1593 (RMNY)

a talán nevét sem ismerő Szenci ugyan nem használta fel az ő fordítását, ám kimutatható a használata a lőcsei evangélikus kiadványokban. Incze Gábor¹⁵ gazdag idézetanyagából kiindulva sikerült bizonyítanom, hogy az 1683-ban Lőcsén megjelent imakönyv újra közölte Heltaitól *A fejedelmekért való könyörgést*, valamint *A földnek gyümölcséért való könyörgést*. Mivel ezek egy olyan nagyobb egység részei, amelyek ősforrása minden kétség nélkül Habermann német szövege volt, ezt valószínűk tartottam további négy olyan ima esetében is, ahol a Heltai-kiadvány töredékes volta miatt nem szembesíthetem egymással a tőle, illetve a lőcseiektől származó szövegeket. Azt viszont meg tudtam állapítani, hogy mindegyik szöveg tartalmaz olyan részleteket és megoldásokat, amelyek nem származhatnak közvetlenül a német kiadványból. Így tehát valószínűsítettem, hogy a *Fejedelemségbe helyeztetett embernek imádsága*, továbbá két úrvacsora előtti és egy utáni ima is Heltai nyomtatványából származik. További vizsgálatokat is folytattam azóta, jóllehet ezeknek határt szab, hogy a Lőcsén megjelent kegyességi nyomtatványok forráskérdéseit nem vizsgálta rendszeresen a szakirodalom.

Azt mindenesetre sikerült megállapítani, hogy Heltai szövegeit az az imádságoskönyv-típus fogadta be, amely először 1632-ben jelent meg Lőcsén, s amelyből ismerünk egy további kibővített 1646-os kiadást,¹⁶ egy töredék alapján pedig arra következtetnek a szakemberek, hogy megjelenhetett egyszer az 1650-es években is,¹⁷ hogy aztán újra közlétegyék 1683-ban.¹⁸ Az természetesen további vizsgálatokat igényel, hogy az újrakiadások során milyen textológiai változásokon ment át az a szöveggörnyezet, amelybe Heltai imái belekerültek. Most csupán annyit lehet elmondanunk, hogy a közvetlen környezet nagyon is állandónak bizonyult, lényegében tehát ugyanabban az egységben és változatlan szöveggel váltak a felvidéki evangélikus magyarság spirituálisának építőivé az unitárius Heltai szövegei. Szinte biztosra vehetjük, hogy idővel ez az eretnek eredet elfelejtődött, hiszen a kolozsvári nyomdász magyarjának ezek a szövegdarabjai semmi olyat nem tartalmaztak, ami szentháromságtani szempontból megütöközést kelthetett.

Már az ilyen szövegrészek bekerülése is azt mutatja, hogy megfontolt választásról volt itt szó, s erre utalnak további megfigyeléseink is. Ezekből kiderül, hogy egyáltalán nem mechanikusan emeltek át szövegrészeket. A lőcseiek nyelvhasználati szempontból változtattak forrásukon. Jó néhány esetben felcserélték a szórendet, és saját nyelvjárásukhoz igazítottak egyes alakokat. Érdekesebb, hogy a Heltainál zöngétlen alakban is szereplő szóvégeket (*parancsoltat*, *megékesítet*) zöngésre javítják (*parancsolta*, *meg-*

732). Imádságos könyvének leírását lásd a hivatkozott RMNy-tételben.

¹⁵ INCZE GÁBOR, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931.

¹⁶ *Imádságos könyvecske. Embernek mindennemű szükségében való szép és drága aítatos könyörgésekkel és Isteni dicsiretekkel rakva, mostan újjonnan szép imádságokkal és több isteni dicsiretekkel megöregbitetet és kinyomtattatot*, Lőcse, Brewer, 1646 (RMNy 2146).

¹⁷ *[Imádságoskönyv] – (Istenes énekek és dicséretetek)*, [Lőcse], [Brewer], [1645–1655] (RMNy 2319).

¹⁸ *[Imádságos Könyvecske]*, Lőcse, [Brewer], 1683 (RMK I, 1308).

ékesítéd), s hasonlóan járnak az alanyi és a tárgyas ragozást felcserélő igék esetében: *oltalmaz* helyet helyesen *oltalmazd*, *dicsérhessük* helyett helyesen *dicsérhessünk*, *megismerjék* helyett helyesen *megismerjenek* szerepel. Néhány esetben az eredeti nehezen érthető kifejezései válnak világossá közreműködésükkel. Így a kolozsvári nyomtatványban szereplő „Megoltamazd őket gonosz üdöktől, fergetegektől, rogyáktól, üszegektől, sáskáktól, hernyóktól, tebolyoktól, kőesőktől és minden féle veszedelmektől” mondat helyett a „Megoltamazd azokat gonosz üdöktől, férgektől, ragyáktól, veszésektől, sáskáktól, hernyóktól, tébolyoktól, kőesőktől és minden féle veszedelmektől” változat szerepel. Az alkalmazás egészen egyértelmű jele, hogy míg Heltai kiváltképpen „a mű méltóságos és becsületes fejedelmünkért”, illetőleg „a mi városunkbéli bírákért és tanácsokért” imádkoztatja a híveket, addig a lőcseiek „a mi felséges koronás királyunkért”, illetőleg „a mi városunkbéli bírákért és esküttekért” kell könyörögni. (Mindkét esetben együtt szerepel ugyanakkor az ország és a város sorsáért való aggodás, s Lőcsén is aktuálisnak tartották, hogy a „törökök és minden kegyetlenek” szíve megenyhüljön.)

Talán teológiai szempontból is érdekes ugyanakkor a következő. A *fejedelemségbe helyezett embernek imádsága* lőcsei szövege egy helyütt tér el Habermann németjétől. A nála olvasható „Denn ich bin dein Knecht und deiner Magd, ein schwacher Mensch, und zu gering in Verstand des Rates” mondat helyett a lőcseieknél ez áll: „Ő felséges Isten, adj te énnékem jó tanácsot, miképpen csendes és nyugodalmas birodalmat minden isteni félelemben és tökéletességben szolgálhassak.” Ez az eltérés már önmagában is elég erős érv lehetne arra, hogy a magyar szöveg Heltai kiadványából került át a lőcseikhez. Újabban ugyanis több dokumentum is előkerült arról, hogy a kolozsvári prédikátort és nyomdászt erőteljesen foglalkoztatták azok az anabaptisztikus-spiritualisztikus eszmék, amelyek az antitrinitarizmus kísérő jelenségeiként megjelentek Kolozsvárott. Ott van ennek nyoma magában az imádságos könyvben is, amelyben Heltai úgy próbálta megszelídíteni a városában fellépő ilyen tanok néhány nagyon radikális képviselőjét, hogy az ő nyelvükön beszélve nem vetette el teljesen etikai perfekcionalizmusukat. Így tehát a fentebb idézett helyen Heltainak köszönhetően került be a lőcseibe egy olyan mondat, amely az ember gyengesége helyett arról beszél, hogy legalábbis törekedni akar a tökéletességre.

Az imádságoskönyv egy másik, nem Habermanntól származó, hanem önálló megfogalmazású helyén azért könyörög Jézushoz, hogy mentesek legyenek minden irigységtől és gonoszságtól, majd így folytatja: „Távoztasd el ezeket mű tőlünk, hogy azok által ne szakasszuk el a tökéletességnek kötelét.” A tökéletességnek erről az igényéről beszél itt is, s ezzel helyettesíti az ember gyengeségéről szóló eredetit. Úgy tűnik tehát, a lőcsei kiadvány szerkesztője elszunyókált akkor, amikor két esetben is átengedett a reformatori antropológiával perelő mondatokat.

E spiritualisztikus maradványok ellenére nem gondolnám, hogy véletlenszerűen, vagy azért kerültek be a lőcsei imádságos könyvbe Heltai szövegei, mert a lőcsei nyomdász és munkatársai evangélikusnak vélték őket. Ennek ellentmondana mindaz, amit

az ebben az időszakban fénykorát élő Brewer-nyomda tevékenységéről tudunk.¹⁹ Ne feledjük, hogy a protestáns kegyességi munkákra kihegyezett, azok sok típusát kiadó műhelyről van szó, amelynek munkatársairól nehéz elképzelnünk, hogy ne lettek volna tisztában a kolozsvári vallási viszonyokkal. Különösen, ha figyelembe vesszük, milyen intenzív nyomdászati kapcsolatok alakultak ki a két város között ebben az időszakban. Mivel ennek bemutatása önálló tanulmányt igényel, most csak két, időben nagyon közeli mozzanatra utalunk: 1627-ben Nagy Sándor históriájának olyan kiadása jelent meg Lőcsén,²⁰ amelynek beosztása megegyezik a csupán csonka példányban ismeretes 1572–1574 körüli kolozsvári kiadásával; 1633-ban Lőcsén a töredékesen ránk maradt kolozsvári kiadás alapján jelentették meg Heltai Ponciánusát.²¹ Úgy tűnik tehát, már ekkor is volt együttműködés, s hogy az a kiadói program, amely históriás énekeket, oktató verseket és népszerű prózai elbeszéléseket is felölelt, s amelynek keretében többek között Enyedi György, Kolozsi Török István, Szentmártoni Bodó János szövegei több kiadásban is megjelentek itt a 17. században, éppen ebben az időszakban alapozódott meg, s ebben szerepe volt az erdélyi város nyomdászati hagyományának.

Ebből persze nem következik, hogy hasonló történjen meg a kegyességi irodalom területén, s az evangélikus és református szellemiségű műveket a század 60-as éveitig szinte felváltva közlő nyomda természetesen nem jelentet meg unitárius közegben született ilyen alkotásokat. Heltai szövegéből is úgy merítenek, hogy e tekintetben még csak a gyanúja sem vetetődhet fel semmiféle lazaságnak: egyetlen szentháromságtani szempontból problematikus szöveghely sem kerül át a lőcsei nyomtatványba. Azt persze nem tudhatjuk, tisztában voltak-e azzal, hogy Heltai szövege mögött valójában egy német evangélikus szerző rejtőzik (a kolozsvári nyomtatvány nem nevezi meg forrását). Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy tudtak erről.

Erre következtethetünk egy másik észak-magyarországi imádságos könyv egyelőre még csupán szűrőpróbaszerű vizsgálatából. A könyvecskét a más kegyességi szövegek magyarítására is vállalkozó Madarász Márton az eperjesi eklézsia mindennapi felfegyverkezése céljából állította össze.²² A szakértők által csak mostanában vizsgálni kezdett²³ műről sikerült megállapítanunk, hogy a *Beteg ember könyörgéseként* közzölt imasorozat két darabja egészen bizonyosan nem független Habermanntól: az általa közölt *Gebet eines Krancken*, illetőleg *Ein anderer Gebet eines Krancken* szövegét dolgozta be

¹⁹ PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században*, I = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1979, Bp., OSzK, 1981, 362–365.

²⁰ *Az Nagy Sandornak, Macedonak győzhetetlen királynának historiaia, mely mostan uyjonnan ki nyomtattatot*, Lőcse, Brewer, 1627 (RMNy 1395).

²¹ [HELTAI Gáspár], *Ponciánvs csaszar historiaia. Mikeppen az ő fiának Diocleianusnak hét bölcs és tudos mestereket fogada, kik azt tanyitának az hét és nemes tudományokra...*, Lőcse, Brewer, 1633 (RMNy 1571).

²² MADARÁSZ Márton, *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese*, Lőcse, Brewer, 1629 (RMNy 1439).

²³ FERENCZI Ilona, *Az ének mint imádság. Madarász Márton ének-imádságai (1629) = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 102–112.

Madarász a mondott imakönyvbe. Rádásul nem is sikertelen, hanem az amplifikáció eszközével nagyon is leleményesen élő átdolgozásokról van szó. Ahol a német erőt kér a kereszt elviseléséhez, ott a magyar ezt meg is jelenítve azért könyörög, hogy „az alatt az én lábaim el ne essenek”. Ahol a német igaz bizodalomért könyörög a szent lélekhez, ott a magyar az igaz hitről mint a betegek gyógyító olajáról beszél, s a túlvilági reménység egyszerű említése helyett is az áll, hogy vezérelje őt a szentlélek az ő „szent országába, úgy mint a megnyugovásnak gyönyörúséges és kies hajlokába”.²⁴ Ugyanezt tapasztaljuk a második átvett szövegben: az „in dieser grossen Not” helyett „beteg ágyam fenekéről” szólal meg az imádkozó, amelynek aztán a németből teljesen hiányzó részletezése következik: „[...] sok üdötől fogva fekszem ez betegségben, elaluttanak a tagjaim, testemnek bőre lement, és ugyan kirothattanak a tomporim a sok feküvésnek miatta.” Ezért aztán nem csoda, hogy a tulajdonképpeni kérés is hasonló konkrétumokkal egészül ki: „Tölcs bort és olajt az én sebeimbe és megújul az én bőröm. Eggyen szólj, s azonnal elhagy engem az én betegségem.”²⁵

Ezekből a nyelvilag is erős konkrétumokból jól látszik ugyanakkor, hogy bár a címben szerepel a „mindennapi imádságos könyvecske” kifejezés is, valójában az elején olvasható néhány ilyen darab ellenére ez a könyv nem lehetett az eperjesi gyülekezet átlagos hívőinek imádságos könyve. Az ajánlás is kifejezetten a wittenbergi tanulmányait támogató városi tanácsosoknak szól, s kiinduló gondolata az, hogy az oráció, a meditáció és a tentáció teszi az embert teológussá. E tudóskodó teológuseszmény magaslatáról beszél az imádkozás szükségességéről, s amikor azt a tévtant idézi fel, hogy egyesek szerint Isten elváltozhatatlan dekrétuma teljesen fölöslegessé teszi az imát, gondolatmenete érintkezik is Heltaiéval. A folytatásból azonban kiderül, hogy ő a legeruditusabb argumentációval az imádkozást az egyetemes emberlét meghatározó adottságaként értelmezi, s ezt többek között Platón, Vergilius, Juvenalis, továbbá az egyházatyák és Luther műveiből vett idézetekkel illusztrálja. Nem kétséges, hogy egyedi és részletesebb elemzésre is méltó imádságelméleti mű keletkezett így, ám az sem, hogy címzettjei a tanultabb emberek lehettek.

Maga a tagolatlan szövegösszeállítás tartalmaz ugyan olyan egységet, ahol a hét napjaira való imádságok olvashatók, ám ez elvész a meglehetősen kusza kötetben, amelynek második részében a minden személyre alkalmas imádságok már szinte kivételszámba mennek, ezek teljesen átadják a helyüket az egyházatyák vagy középkori tekintélyek (Szent Ágoston, Szent Ambrus, Aquinói Szent Tamás) imáinak vagy az ószövetségi pátriárkák prózát és verset váltogató, s az átlagemberre nem mindig alkalmazható szövegeinek. Nagyon jól példázza ezt, hogy az *Útonjárók imádsági* összevont cím alatt Jákob pátriárka, Mózes és Tóbiás könyörgése mellett a 121. zsoltár egy részlete szerepel. Mivel ez az összeállítás a későbbiekben nem jelent meg, okkal gondolhatunk arra, hogy aligha volt alkalmas az egyszerű hívek mindennapi kegyességének gyakoroltatására.

²⁴ MADARÁSZ, *i. m.*, 289–290.

²⁵ *Uo.*, 291–292.

Mindez azt mutatja, hogy Habermann és mások ismerete ellenére ekkor még nem alakult ki a közönséges imádságos könyveknek az a formája, amely az egyéni kegyességnek sokak által gyakorolható mintát adott volna, s nem alakult ki egységes gyakorlat a katolikus tradícióhoz való viszonyban sem. Erre látszik utalni a Pázmány Péter imádságos könyvéből közismerten bőven merítő eperjesi prédikátor, Mihálykó János esete, akinek először Bártfán 1609-ben megjelent kötetét Pázmány legalábbis kínos oldalvágásai ellenére 1620 táján, majd 1629-ben is megjelentetik Lőcsén.²⁶

E fejlemények felől nézve az imákat és a verses, illetőleg énekelt szövegeket elkülönítő, 1632-es lőcsei kiadvány nemcsak világosabb szerkezetűnek, hanem a szélesebb közönség használatára is jóval alkalmasabbnak látszik. Felvethető tehát még az is, hogy talán a világosabb szerkezet, illetőleg az átlagos hívők irányába történő elmozdulás sem független attól a mintától, amit a Habermann–Heltai-féle szövegösszeállítás szolgáltatott.

Ez az erős felvidéki jelenlét persze szinte kötelességünké teszi annak tanulmányozását, hogy miképpen van jelen Heltai az unitárius imádságirodalomban. A korai unitárius kegyességi írások fentebb említett pusztulása miatt ez a munka nem ígérkezik könnyűnek, s a kutatás jelenlegi állása szerint csak a teljes kéziratos gyűjtemények tekintetében kockáztathatunk meg megállapításokat.

Olyan mű tehát, amelynek kompozíciója Heltaiéra emlékeztet, unitárius közegekben csaknem egy évszázaddal később, 1660 táján fogalmazódott meg. Árkosi Tegző Benedek *A hétbéli minden napokra íratattott és szükségseinkhez alkalmaztatott imádságos könyv, az melyben az imádságok előtt vagynak a szent írás szerint való régi egy igaz vallásról, a keresztyéni hitről és cikkelyeiről és az szent életről való üdvességes elmélkedések* című kéziratos munkáját már első méltatója, Kanyaró Ferencz²⁷ is együtt emlegette Heltaiéval, s valóban összeköti őket, hogy mindkettőben a hét napjai szerint elrendezett szövegeket olvashatunk. A kompozíció rokonsága mellett említésre méltó, hogy a mű elején Árkosinál is elmélkedés található az imádkozás szükséges voltáról és módjáról. Nem *ars orandi* ez, hiszen a módszertani gondolatmenet is csupán azokról a lelki előfeltételekről szól, amelyek nélkül az imádság nem lehet „fogatos az Isten előtt”. Mégis meg kell említenünk, hiszen a további arsok (*ars predicandi*) hiányára is gondolva úgy tűnik, az elméleti reflexiók kiépülését és szerves hagyományozódását is késleltette, hogy az unitáriusok a 17. században csak kivételes esetben nyomtathatták ki műveiket. A korlátozottság, úgy tűnik, az ilyen igényt is letompította, s a kéziratban terjedő mű-

²⁶ MIHÁLYKÓ János, *Kereztién istenes es aitato imadsagok, ez mostani nyomorult és veszedelmes üdökben minden kereztién és istenfelő embernek felötte szükségesek és haznosok*, Bártfa, Klösz, 1609 (RMNy 976); Uő, *Keresztyeni istenes és aitato imadsagok...*, Lőcse, Schultz, cr. 1620 (RMNy 1229); Uő, *Keresztyeni istenes es aijtatos imadsagok ez mostani nyomorult és veszedelmes üdökben minden keresztyén és istenfelő emberek felötte igen szükségesek és haznosok. Mostan vijonnan, manuale helyet tisztábban ki bocsáttattak*, Lőcse, Brewer, 1629 (RMNy 1442).

²⁷ KANYARÓ Ferencz, *Árkosi Benedek korfestő imái és hazafias elmélkedései 1660-ban*, Keresztény Magvető, 1905/3, 135.

vek elegendőnek tartották, ha az implicit tudást és gyakorlatot közvetítik. Így nem nagyon találunk metaszövegeket sem a prédikációs kötetek, sem az imákat is tartalmazó összeállítások élén. Jellemzőnek vélhetjük, hogy az imádkozás fontosságáról és helyes gyakorlatáról az unitárius közegekből egy-egy alkalmi prédikáció maradt csupán ránk, s természetesen ezek sem a megalkotás gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak, hanem az imádkozás fontosságára vonatkozó teológiai közhelyeket mondják fel.

Összeállításuk mégis kecses történeti és retorikatörténeti tanulságokkal, s ezt példázhatja két, Árkoshoz időben is közeli, 1654-ben írott prédikáció. Az egyik legizgalmasabb 17. századi prédikációs kötetben²⁸ a János evangéliuma 16. részének 26. verséhez kötődően fontos tanításokat olvashatunk arról, hogy mi a könyörgés, mi móddal kell könyörögni, s mi haszna van ennek. Retorikailag jól megformált részletek sorakoznak itt arról, hogy „közönséges fegyver az imádság minden ellenség ellen, közönséges orvosság minden nyavalya ellen, közönséges kulcs az mennyei tárházhoz, melyben mindeneket feltalálunk, és nemcsak azt, mit kérünk, avagy mit keresünk, hanem sokkal többet, az mint megtetszik Salamon példájából”.²⁹ Valamelyest említésre méltó, egyéni mozzanatot csupán kettőt találtam. Ez az unitárius szerző legalábbis azok közé tartozott, akik nagyon nagy hangsúlyt helyeztek az elmélyült, csendes spiritualitásra, s több kortárs elméletíróval szemben Mózes példájára hivatkozva azt is elegendőnek tartja, ha valaki „az ajakak mozdulása nélkül, a szív gondolatjával” könyörög. Másfelől a meghallgatás feltételeiről szólva fejt ki részletesen egy, a reformátusokéval rokonítható, de egyedi hangsúlyokkal megfogalmazott elképzelést: Isten csak azon közösségek imáját hallgatja meg, ahol legalább egy igaz hitű ember él. Nap mint nap ez tapasztalható Erdélyben is, az ország megmaradásának záloga tehát a hathatós könyörgésre képes unitáriusok jelenléte.

Ehhez hasonlóan, az imádságelméletnek ezt az átpolitizált változatát találjuk meg Árkosinál is, aki a hosszabb elmélkedés csúcspontján a következő szavakkal fordul szülőhazájához:

Te benned is, ó háládatlan Erdély az Isten az földet, melyen állasz, megszenteltette vala, mennyei szent tudománynak tiszta folyamát kifokasztotta vala, a bálványozásnak tévelygéséből az igazságnak világosságára hozta vala, és sok nemes nemzetségekre olyan nagy kegyelmét sok időktől fogva ki nem öntötte, mint az mellyel téged felékesített vala. De micsoda gyümölcse ezeknek? Az Isten tebeled szőlőt plántált, és azt mind eddig szorgalmason mivelte, Te pedig vad szőlőt kezdettél teremteni. Az ismeretinek igaz tudományát régolta közli veled, az ő

²⁸ A kötetről részletes tanulmány: BALÁZS Mihály, *A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe = Isten és ember szolgálatában: Erdő János emlékezete*, szerk. SZABÓ Árpád, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 197–215.

²⁹ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I–II, Szeged, 1997, N 262, f. 428r.

szent igéjének tiszta hirdetését sok időktől fogva halogattad, de mégis igen vakmerőül, háládatlanul, az te füleidet más felé fordítod. Istenedet, ki tégedet teremtett, okoskodó lélekkel felruházott, megékesített, ki szent sátorát és országát te benned helyeztette vala, tagadni elkezdted, bálványozással, káromkodó vélygésekkel sok fertelmességekkel háborúságokkal, egymás gyűlölségével, kegyetlenséggel, részegeskedésekkel, undok, buja étellel, és egyéb rút vétkekkel, veled lakozó és jól tevő Istenedet magad ellen gerjesztetted, és tőled elidegenítettetted [...].³⁰

Már az itt felsorolt bűnökből is kihüvelyezhető lenne a sajátos unitárius szemlélet, ilyen erőfeszítésre azonban nincs szükség, mert a kompozíciós rokonság ellenére ez a mű Heltaiétól eltérően alaposan kimunkált, az imákon kívüli szövegekből kialakított dogmatikai keretbe helyezi el a könyörgéseket. Ebből már az előszó sem csinál tikit, hiszen megmondja: a munka nemcsak azt mutatja meg, mint kell imádkozni, „hanem azt is mi legyen a régi szent írás szerint való igaz keresztyéni vallás. És az Istennek velünk való lakozására méltó tiszta élet”. Ez a dogmatikai alapvetés valósul meg első rendben a mű mintegy egy harmadát kitevő *Előljáró intés*ben, amely azt mondja meg, ki az az Isten, akihez könyörögni kell. Majd újabb fontos teológiai témák kimunkálása történik meg az egyes imákat megelőző elmélkedésekben, amelyek valójában szubjektív elemekkel gazdagított teológiai értekezések. Ezek részletes tartalmi elemzése nagyon fontos lenne³¹ a dézsi komplánáció utáni unitarizmus teológiai útkereséseinek megértéséhez, de ezzel most nem foglalkozhatunk.

Hangsúlyozni szeretnénk ugyanakkor, hogy az előszóban is hangoztatott tanító, azaz dogmatikát sulykoló szándék nem roncsolja szét maguknak az imáknak a szerkezetét. Nem billen meg az imádság retorikája: sem az első részben, ahol a Miatyánk egy-egy szentenciája bővül ki a más felekezetekben is megszokott, s mint láttuk, Pázmánynál és Szencinél is megfigyelhető módon önálló imává vagy imarészletté; sem a másodikban, ahol az elmélkedések témájához illeszkedő imákat olvashatunk. Az imádkozás beszédhelyzete megingás nélkül megőrződik ezekben a szövegekben, még véletlenül sem mennek át értekezésbe. Ráadásul bibliai helyek sokaságát szervezési tudó, eredményesen retorizált és nyelvileg is roppant erős imákról van szó, amelyek a megelőző elmélkedésekben kifejtett, esetenként nem is egyszerű teológiai témákat képesek lendületesen és hatásosan továbbépíteni.³² A részleteket összetartó elv azonban ily módon félreérthetetlenül teológiai, s az elmondás alkalmára vonatkozó, a reggelhez

³⁰ ÁRKOSI TEGZŐ Benedek, *A hétfeli minden napokra...* AZ MTAK példányát használtam. Jelzete. K 84. f. 5v.

³¹ Jó kiindulópont lehet ehhez: FÖLDESI Ferenc, *Árkosi Benedek imádságos könyve*, Keresztény Magvető, 1997/3–4, 195–198.

³² E nyelvi erő hatása alatt írta le Boros György az alábbi szavakat: „Ha Pázmány a magyar nyelvnek oly dicsőséget szerzett, mi lett volna Erdély magyar nyelve, ha Árkosi [...] szabadon használhatja a sajtót és állhatja a versenyt kortársaival.” BOROS György, *Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban*, Keresztény Magvető, 1932/4–5, 192.

vagy az estéhez kötődő – nem sikerületlen, de topikus – részletek eljelentéktelenülnek a kompozícióban.

Mivel tehát még szerkezeti rokonságról is csak megszorításokkal beszélhetünk, elmondható, hogy Árkosi egyáltalán nem használja fel Heltai hajdani imádságait, hanem azoktól teljesen függetlenül alkotja meg – az előszó egyes megállapításaiból következően valószínűleg kinyomtathatónak gondolt – művét. Minden bizonnyal az erős didaktikai szándék is ezzel lehet összefüggésben, hiszen a Németalföldet is megjárt és az ottani remonstránsokkal is kapcsolatba került szerző olyan dogmatikát sűrített be elmékedéseibe és imáiba, amely egyértelmű szakítást jelentett a Dézsen elvetett nonadorantista hagyománnyal, s így esetleg számíthatott a fejedelmi hatalom támogatására is.

Kinyomtatására azonban mégsem került sor, s úgy tűnik, a szerzőnek az a szándéka is jóval később valósult meg, hogy műve az egész közösségének dogmatikai és kegyességi mindenese könyve legyen. Nagyon beszédes, hogy az unitárius teológiai gondolkodást a remonstráns elemekkel is vegyítő szocinianizmus mellett végleg elköteleződő Szentábrahámi Lombard Mihály püspök idejéből, 1733-ból van adatunk arra, hogy a konzisztórium rendelkezése szerint „Árkosi Benedek munkája pedig légyen minden cenzurára menő atyafival, mely magáé és nem másé légyen, mivel ennek előtte való időben is imponáltatott volt, hogy minden mester atyafiak leírják, olvassák és tanulják”.³³ Hogy mikor vált ez gyakorlattá, nem tudhatjuk, egészen bizonyos azonban, hogy már a 18. században történhetett. A megírást követő években mindenesetre semmi sem utal népszerűségére, az ebből az időből – persze esetlegesen – ránk maradt imákat tartalmazó kéziratos kolligátumokban nem szerepel, s nem nyúltak hozzá akkor sem, amikor az 1690-es években átmenetileg lehetőségük nyílt arra, hogy néhány, az egyházi élet szolgálatába állított nyomtatványt megjelentessenek.³⁴

Minden jel arra mutat tehát, hogy a 17. század utolsó évtizedeiben az unitárius imádkozás gyakorlata még nem volt olyan erősen szabályozva, mint a későbbiekben. Bizonyára ezzel is összefügg, hogy egy-egy ránk maradt kéziratos könyvecskét a legkülönbözőbb előélettel rendelkező, esetleg más felekezettől származó szövegekből állítottak össze. Ezt az alábbiakban két, egymással talán kapcsolatban lévő kéziratos kötettel szeretném illusztrálni.

A kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárának 1399-es számú darabja egy közelebről sajnos nem ismert személy, Thorotzkai András másolatait tartalmazó kolligátum.³⁵ Az unitárius kátét, hitvallást és értekezéseket tartalmazó összeállítás az 1670-

³³ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története, i. m.*, II, 253.

³⁴ Az egyháztörténet több változatban is elmesél egy zavaros történetet arról, hogy Sepsiszek királybírája, Gidófalvi Deák Gábor felajánlott egy összeget ennek a műnek a kinyomtatására, de azt a kolozsváriak másra fordították. A történet(ek) hitele erősen kétséges. Vö. KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története, i. m.*, I, 712, 715, II, 252, 259.

³⁵ Leírása: *The Manuscripts of the Unitarian College...*, N° 1399.

80-as években készült, az egyik szöveg másolása 1676-ra datált, a másiké 1682-re, az utolsónak szereplő imádságos könyv nem datált, de – mint majd azonnal kiderül – 1685 után keletkezhetett. A szövegeket összeíró kéz azonosnak látszik, jóllehet a tinta eltérő színéből és a ductus megváltozásából arra következtethetünk, hogy az imádságos könyvet tartalmazó oldalak második része legalábbis valamivel később készülhetett. A kolligátumnak ez a harmadik egysége nem is tekinthető lezártnak, s az a benyomásunk, hogy a befejező részben már esetlegesen kerülnek egymás mellé a különböző imák. Az első részben még a jól követhető szerkezet forrását is elárulja a cím: *Imádságos könyvecske, melyben szép hálaadások és könyörgések vadnak, kinek kinek akármely renden minden nemü állapotjában és szükségében, naponként elmondásra igen hasznosok*. Könnyen felismerhető, hogy ez egy szó eltéréssel csaknem azonos Szenci Molnár Albert imádságos könyvének címével. Az összevetésből azonban kiderül, hogy nem a református zsoltárköltő szövegének másolatával, hanem egy jóval összetettebb kompozícióval van dolgunk.

Ennek bemutatását célszerű a nagyobb egységek leírásával kezdenünk. A folyamatosan számozott kéziratban az imádságos könyv a 111r–180v. oldalakon található, s ezen belül az első egységet a 111r–129v. jelenti. Ez az első egység Szenci könyve imádságelméleti része kivonatának tekinthető. Az összeállításból elmaradnak Szenci könyvének paratextusai (az intő vers, az ajánlás, az öröknaptár, az előljáró beszéd), s teljes egészében csupán a 8–36. lap közötti, imádságelméletinek nevezhető korpusz kerül át. Az átvétel gondos és figyelmes, egy helyütt még arra is gondot fordít, hogy a Szencinél kétszer szinte teljesen azonos megfogalmazásban szereplő gondolatmenet egyikét elhagyja.³⁶ Figyel a dogmatikai minimumra is, a szentháromságra: a Krisztus kettős természetére vonatkozó helyeket vagy kiiktatja, vagy átfogalmazza. Nemcsak átvesz azonban, hanem hozzá is ír. Míg Szenci megelégedett azzal, hogy csak az Ó- és Újtestamentumból sorakoztasson fel helyeket az imádkozás fontossága és szükségessége mellett, addig az unitárius szerző ezt kiegészíti Szent Ágostontól és Isidorustól származó idézetekkel. Bizonyosan nem függetlenül történik ez forrásától, hiszen az előljáró beszédben maga Szenci is hivatkozik Ágostonra, s a kiadvány üres helyeire előszeretettel helyezett el különféle egyházatyáktól származó idézeteket. Az unitárius szerző azonban nem ezeket veszi át és gyűjti össze egy helyre, hanem önállóan dolgozik. Ezt az összeállítást fontosnak tarthatta, hiszen később az imádságos könyv derekas részében megismétli (153v–154r.), s egy későbbi, de az ő kezétől származó marginális bejegyzés figyelmezteti is az olvasót erre: „Lásd odafel a kezdetiben a könyvnek ezeket.”

Maga az összeállítás mintha kétszer kezdődne el, hiszen az elméleti fejtegetés, illetve a megismételt patrisztikai idézetsor után mindkét esetben az imádkozás retorikai helyzetét megteremtő szövegek állnak. Az első esetben három hosszabb exordiális ima olvasható: *Az mi könyörgésünkben való meghallgatásunkért; Igaz könyörgésre indító léle-*

³⁶ A *Mert kicsoda az ti közültek...* kezdetű bekezdés Szenci imádságos könyvében (23–24.) megismétlődik a 27. lapon. Thorotzkai az utóbbit elhagyja.

kért és kegyelemért; *A töredelmesség gyakorlására való imádság* (129v–131r.), míg a második kezdésnél az egyetlenegy ilyen rövidke imához (*Miképpen ajánlja ember magát Istennek, midőn reggel felkel*) egy nyelvileg erős, de didaktikus értekezés társul arról, hogy mit kell csinálni a reggeli felkeléskor, miképpen kell az embernek bezárkózni „elméje rejtekébe”, miképpen kell eltitkolni magát legalább egy fertály óránira „búsuló gondolkodásitól”, hogy aztán újra egy ima következzen: *Könyörgés, melyben ember elméjét buzgóságra és imádkozásra való figyelmességre felkelti* (154r–158r.). Ezeket a bevezetéseket aztán olyan imák követik, amelyek zömét magánajtatosságra szánt szövegek alkotják, amelyek Thorotzkai könyvecskéjében a mindennapi és minden időbeli imádságok csoportjában szerepelnek; úgy is mondhatnánk, hogy a két csoport összegyúrása történik meg. Ezekből az egységekből származó darabok (reggeli, déli és esti, égi háború elleni, továbbá bűnbocsánatért való könyörgés, penitenciára tért ember áhítatos könyörgése stb.) alkotják tehát a könyvet, amelyek Szencinél sem különülnek el világosan, hiszen reggeli és esti imák egyaránt szerepelnek nála a könyv első és harmadik egységében. Csupán a befejező részben társulnak a jelzett alkalomhoz kötődő imádságokhoz olyanok, amelyek kifejezetten a lelkeszi gyakorlat állapotában álltak: *Halotti prédikáció előtt való könyörgés, seu boldog kimúlásért való imádság*.

Részletes leírást persze itt nem adhatunk a kötetéről, csupán azokkal a darabokkal foglalkozunk, amelyeknek a forrásáról vagy utóéletéről sikerült valamit megállapítanunk.

Az elmondottak alapján egyáltalán nem meglepő, hogy az unitárius szerző az imádságelméleti részletek mellett négyet átemel a nagy református imái közül is. Ezek a következők:

130r–v. *Igaz könyörgésre indító szent lélekért és kegyelemért*. Szencinél III. rend. *Az áhítatos embernek minden időbeli imádsági* első darabja (141–143.). Az átvétel szinte szó szerinti, csupán néhány jelentéktelen változás mutatható ki. Egyetlen említésre méltó mozzanat, hogy az egyik mondatban a nyilvánvalóan tévedésből bekerült „életemnek” szót a másoló a hibát észlelve később zárójelbe tette. A szöveg Szencinél a fentiekben emlegetett Johann Habermann könyvéből származik. Heltainál *Miképpen imádkozik a keresztény ember az Istennek, a kegyelemnek és az imádságnak lelkéért* címmel szerepel a könyv elején (76–78.) Szenci nem látszik tudni a korábbi fordításról.

131v–132v. *Reggelre való imádság*. Szencinél az I. rendben szerepel *Más imádság jó reggelre, Szent Dávidnak 59. és 88. psalmusiból* címmel (62–63.). Az átvétel ebben az esetben is szinte szó szerinti, három helyen van egy-egy kisebb jelentőségű szövegelhagyás, illetőleg betoldás.

141r–141v. *Estvéli imádság*. Szencinél az I. rendben szerepel *Estvéli imádság midőn ember lefekvésre akar menni* (77–78.). Az imaszöveget megelőzően nála egy utasítás is szerepel: „Az Istennek színe előtt letérdepelvén ő szent felségét szívből híjuk segítségül így szólván.” Ezt kéziratunk nem veszi át. Ezen kívül az unitárius szöveg bővítések egész sorát tartalmazza, amelyek mintegy harmadnyival megnövelik a terjedelmet.

148v–149r. *Köznapi prédikáció után való imádság*. Szencinél a IV. rendben szerepel *Az keresztyén anyaszentegyháznak rövid imádsága és megvallása a bűnöknek* címmel (207–208.). Néhány jelentékeny változás mellett lényegesebb, hogy a szöveg a végén a következőkkel bővül ki:

aki mi nekünk ily erős ígéretet tett: Bizony bizony mondom tinéktek valamit kérendetek az Atyától, megadja tünéktek, ez okáért megparancsolta, hogy ez tőle tanult imádsággal kenyörögjünk, Mi Atyánk, ki vagy mennyben. De adj annak felett münékünk álhatatosságot, és gyarapodást az minden kétség nélkül való igaz keresztyén hitben, hogy az által napról napra mind jobban egyesülhessünk az Űr Jézus Krisztussal és hova tovább mind inkább részesülhessünk mind ő javaiban, mely igaz hitet egy szívvel szájjal így szoktuk elmondani, Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában.

E megfigyelésekben az a legérdekesebb, hogy az unitárius szerző akkor is Szencitől vett át, ha felekezeti elődje, Heltai is lefordította a szöveget. Zárójelben jegyezzük meg, hogy Habermann nem csupán akkor volt Szenci forrása, amikor ezt a címben vagy a marginálison jelöli (73, 141, 278, 283.), hanem további négy olyan esetben is (75, 151, 234, 301.), amikor nem jelöli. Heltai töredékesen ránk maradt imádságos könyve modern kiadásával a következő megfeleléseket regisztrálhatjuk: Heltai, 76–78. – Szenci, 141–143.; Heltai 103–105. – Szenci 301–303.; Heltai 113–114. – Szenci 234–235.; Heltai 128–130. – Szenci 283–285. Ezek összehasonlítása későbbi, termékenynek látszó feladat.

Szenci Molnár Albert mellett az unitárius világon kívülre vezet az első egységet lezárni látszó ima: 149v–153r. *Imádság azaz hálaadás az elvölt jókért és kenyörögés az elveendőkéért*. Mint Fekete Csaba tanulmányából³⁷ ismeretes, ez a hazai protestantizmus egyik legelterjedtebb imaszövege. A cím mellett szereplő marginális bejegyzés („A biblia végén”) nemcsak a datálást könnyíti meg és teszi 1685 utánra, hanem annak is bizonyítéka, hogy a nagy múltú szöveg Tótfalusi Kis Miklós *Bibliáján* keresztül került be a gyűjteménybe. Két eltérést találtam. Elhagyja a földrajzi nevek felsorolását a „Mint régenten hatalmason megtartottad Egyiptomban a pusztában, Assiriában, Káldeában, Sidó országban és egyéb helyekben minden kegyetlenek ellen” mondatból. Másrészt elhagyja az alkalmazási lehetőségeket megengedő befejezést, s a jelen való napokról beszélve a főszövegben olvasható zárlattal fejezi be az imát. Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy jelenlegi tudásunk szerint a híres ima itt fordul elő először egy unitárius gyűjteményben.

Időben közel esik az unitárius kollégium egykori könyvtárának egy további darabja. A *Precationes quotidianae* címet viselő kötet³⁸ szerzője nincs feltüntetve, egy jóval későbbi kéz a cím mellé a következőt jegyezte fel: *Kenyörögések, írta Jövedécsi András ko-*

³⁷ FEKETE Csaba, *Protestáns imádságtörténeti mozzanatok = Lelkiségtörténeti számvetés, i. m.*, 24–33.

³⁸ Leírása: *The Manuscripts of the Unitarian College...*, N° 45.

lozsvári unitárius plébánus 1698. Hogy honnan származik ez az információ, nem tudhatjuk. A mondott esztendőben valóban Jövedécsi volt a város plébánosa, ám egyetlen forrás sem tud arról, hogy imádságos könyvet is összeállított volna. A kódexben 17 üresen hagyott lap után előbb hét pár reggeli és esti imát olvashatunk, majd olyan ket-tős című imák sorozata következik, amelyekben a reggeli vagy esti alkalom jelzése kie-gészül annak közlésével is, hogy prédikáció előtt vagy után mondandó el a szöveg. Ezt követően az egyházi ünnepek szerepelnek cím gyanánt, majd a legkülönbözőbb alkal-makra szánt könyörgéseket (például *Drágaság idején*, *Éhség idején*) olvashatunk, hogy aztán újabb reggeli és esti imák zárják le a gyűjteményt. Az összeállításban szerepelnek olyan darabok, amelyek megvannak Thorotzkai András imakönyvében, de két eset-ben bizonyosan jóval régebbiek a szerzők: az összeállító Heltai Gáspár és Thordai Já-nos egy-egy imáját is felvette, természetesen nevük feltüntetése nélkül. Ezúttal is közöl-jük a megfeleléseket:

Jövedécsi, 32v–34v. *Precatio vespertina* – Thordai János, *Estvéli könyörgés* (RMKT XVII/4. 579–580).

Jövedécsi, 44v–47v. *Precatio matutina* – Nagysolymosi Koncz Boldizsár, Járai János, *Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1695 (RMK I, 1472).

Jövedécsi, 47v–50r. *Precatio vespertina* – Nagysolymosi Koncz Boldizsár, Járai Já-nos, *Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések, i. m.*

Jövedécsi, 68v–69r. *Ante concionem dicenda*. Thorotzkai, 148r–149v. *Köznapi prédikáció után való imádság* (fent láthattuk, hogy eredetileg ez Szenci Molnár szövege).

Jövedécsi, 73r–74v. *Ante concionem dicenda*. Thorotzkai, 176r–v. cím nincs.

Jövedécsi, 105r–106v. *Precatio matutina* – Nagysolymosi Koncz Boldizsár, Járai János, *Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések, i. m.*

Jövedécsi, 110r–111v. *Földnek gyümölcséért való könyörgés* – Heltai, A IIII. *Szeredai imádság. A földnek gyümölcséért való könyörgés* (Heltai Gáspár imá-d-ságos könyve, 118–119.)

Jövedécsi, 112r–v. *Égi háború ellen* – Thorotzkai, 136r–v. *Égi háború ellen*.

Jövedécsi, 112v. *Mezei veteményért és gyümölcs termésért* – Thorotzkai, 136v–137r. *Mezei veteményért és gyümölcs termésért*.

Jövedécsi, 113v–114r. *Halotti prédikáció előtt* – Thorotzkai, 179v. *Halotti prédiká-ció előtt való könyörgés*.

Jövedécsi, 122r–124v. *Közönséges hálaadó imádság az Istennek mindennemű elvött és elveendő lelki és testi jó tételnyéért* – Thorotzkai, 149v–153r. *Imádság azaz hálaadás az elvött jókért és könyörgés az elveendőkéért*. (Fent láthattuk, hogy ez a Tótfalusi Kis Miklós Bibliájában szereplő szöveg.)

Az elmondottak tanulságaira térve megismételjük az ars orandi átvételének kivételes fontosságát. Bár az imádság hasznosságára vonatkozó egyetemes toposzokat, mint lát-

tuk, talán némi egyéni megfontolásokkal, de alkalmazták az unitáriusok is, Szenci Molnár gyakorlatiasnak egyáltalán nem nevezhető, de pontokba szedett és áttekinthető ars orandija is felhasználhatónak ígérkezett.

Nem kevésbé érdekes, hogy mindkét összeállítás tartalmaz a hazai protestantizmus különböző korszakaiból való, eltérő teológiai irányokat képviselő szerzőktől származó szövegeket. Az unitárius felekezeten belülre nézve: a Jövedécsinek tulajdonított gyűjteményben ott találjuk a nagy belső viták előtt született és frissen unitárius Heltai hajdani imáját, a nonadorantista Thordai János szép estéli könyörgését, továbbá az újabb időszakban keletkezett és egy ideig legalábbis nagyon népszerű Nagysolymosi Koncz Boldizsár és Járai János újabb szövegeit. Ugyanakkor a Tótfalusi Kis Miklós *Bibliájából* származó híres imával már ebben a gyűjteményben is átlépjük a felekezeti határokat, de még erősebb lesz ez a lépés Thorotzkai András esetében, akinél a gyűjtemény nagyobb részét kitevő, még tisztázatlan előéletű unitárius imádságok társaságában jelennek meg a Szenci Molnártól és Tótfalusi Kis Miklóstól átvett darabok. Ez még akkor is említésre méltó, ha figyelembe vesszük, hogy a kegyességi műfajok területén közismerten nem ritkák az ilyen határátlépések. Mint a fentiekben láthattuk, az átvétel során Szencinek az anyaszentegyház nevében elmondott imája is bekerült az unitárius könyvecskébe. Legalábbis pikánsnak tekinthető tehát, hogy – amint az imént idéztük – a megváltozott befejezés ellenére a fő részben mégis a református szerző szavaival könyörög a nép lelkipásztorai, vezérlői és tanítói megerősítéséért, s kér „igaz hitet és megmozdíthatatlan békességés tűrést”. Maga a Szencihez fordulás persze egyáltalán nem kivételes, hiszen az unitárius énekeskönyvekkel foglalkozó szakirodalom szerint már mintegy két évtizeddel korábban kimutatható az érdeklődés a nagy református zsolnárkönyve iránt. Lényeges eltérés ugyanakkor, hogy az „énekes kegyesség” területén ez nem jelentette a hagyományos unitárius kompozíciók megtűzdelését a genfi psalterium szövegeivel. Az unitáriusoknál az énekeskönyveknek ugyanolyan típusai alakultak ki, legkésőbb a 16. század végére, mint a reformátusoknál,³⁹ ám a sajátjukká tett dallam- és szöveganyaggal önállóan gazdálkodtak, ezt a 18. század derekáig szinte változatlanul őrizték, s csak a saját felekezetükben született újabb művekkel gazdagították.⁴⁰ Könyv- és olvasmánytörténeti adatok, továbbá az unitárius környezetben ránk maradt kéziratos másolatok szerint ugyanakkor elkezdődött Szenci zsolnárainak használata is, ám ennek formájáról az első időszakból vajmi keveset tudunk.

Mindez tehát ismételten arra mutat, hogy sokszínűség, vagy, másfelől nézve, szabályozatlanság jellemezte az unitárius imádkozás gyakorlatát a 17. század második felében, s a kutatás jelenlegi helyzetében nem tudhatjuk, milyen mértékben társultak az imádkozás mindennapos gyakorlatára vonatkozó rendelkezések ahhoz az intézkedé-

³⁹ Erről összefoglalóan: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004, 152–156.

⁴⁰ BÓDISS Tamás, „Szent írásból szedegetett rövid énekecskék”: Egy 18. századi unitárius énekeskönyv antifónái és zsolnárai = *A zsolnár a régi magyar irodalomban*, i. m., 321–329.

si sorozathoz, amely a Lipót-diploma keltette illúziók jegyében, a század utolsó évtizedében bontakozott ki az egyházi élet újrászervezésére. Vitathatatlanul nagy jelentősége van persze annak, hogy a hirtelen rájuk köszönt lehetőséggel élve a káté, az általános egyházi rendtartás és a hitük védelmében megfogalmazott apológia mellett két, imákat is tartalmazó kötetet is megjelentettek.⁴¹ Még ebben az időszakban sem került sor azonban az imádkozás mikéntjéről is intézkedő imádságelméleti mű vagy agenda megfogalmazására. Ha meggondoljuk, hogy a református egyházban Medgyesi Pál híres *Doce nos orare* című művét követően a 17. század második feléből és a 18. század elejéről három fontos imádságelméleti traktátus megjelenéséről is tud a szakirodalom,⁴² a hiány különösen szembetűnő. Ha ezt az említett reguláztatlanság folytatásának tekintjük, azt tapasztaljuk, hogy az 1749–1760 között keletkezett és a szakirodalomban Agh Istvánnak tulajdonított első részletes unitárius agenda (*Modus rerum agendarum*), egy fronton legalábbis, a közönséges, tehát a nyilvánosan, a gyülekezetekben elmondott imádkozás területén roppant határozott és kemény intézkedéseket hozott a közönséges imádkozás egyneműsítésére.⁴³ Az unitárius szöveg a mindennapi isteni szolgálatról intézkedő részben, az éneklést követően tárgyalja a könyörgést. Első követelményként leszögezi, hogy az előljáró csak olyanokat kérjen Istentől, amilyen kéréseket, őt követve, a gyülekezet minden tagja elmondhat, „mert kinek kinek különös kívánsága különös imádságában Isten eleiben terjeszthetik, avagy csak különös fohászkozásában is”. Ezután több pontban azt a követelményt fogalmazza meg, hogy a pap által elmondott szövegnek olyannak kell lennie, hogy mindenki utána tudja mondani, s ennek érdekében még a biblikusságról is le lehet mondani. Külön is hangsúlyozza a kulináris és alávaló szavak kerülését, és ezek elszaporodását összefüggésbe hozza azzal, hogy egyesek „minden könyörgésekben újabb szókkal, újabb, újabb dolgot emlegetnek”. A megoldás ebből következően az, hogy a papok tanulják be az ilyen imákat, vagy ha erre képtelenek, írják le ezeket. Bizonyára a műfajból is következett, hogy az agenda kizárólag a közönséges imákról intézkedett, de mivel további metaszöveggel nem rendelkezünk, nem tudhatjuk, megtörtént-e a magányos imádságok hasonló szabályozása.

⁴¹ KÉNOSI TŐZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története, i. m.*, I, 710–711.

⁴² FAZAKAS, *Törekvések a „savanyú fekete kőkény”, i. m.*, 131. Az általa számba vett művek: KOMÁROMI SZVERTÁN István, *Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok...*, Várad, Szenci Kertész, 1651 (RMNy 2404); SZATHMÁRI PAP János, *Kegyek ajakak áldozó tulikai...*, Kolozsvár, Telegdi Pap, 1707 (RMK I, 1727); BOROSNYAI NAGY Zsigmond, *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról*, Amsterdam, Smets, 1736.

⁴³ Teljes címe: *Modus Rerum Agendarum in Cultu Divino, apud Ecclesias per Inclytum Magnum Transilvaniae Principatum Unitarias uniformiter observandus azaz Az isteni Szolgálatnak az Erdélyi Unitaria Ekklesiákban való végben vitelének módja, melyet nevezetesen az Ekklesiákban Szolgáló Ministerek, Pap, Mester, Kántor Atyánkfiai tartoznak követni*. Kéziratok másolatai: *The Manuscripts of the Unitarian College...*, 57/b, 80/c, 118, 177/b, 186/a, 192/a, 227/b, 889, 1085, 118/c, 1218, 1755/a. Szövegét közölte: SZOMBATFALVI József, *Egy 18. századi szabályzat az erdélyi unitárius istentisztelet és szertartások végzéséről*, Keresztény Magvető, 1987/1, 22–28; továbbá a Gyulafehérvári Érseki levéltár példány alapján: BÁRTH Dániel, *A történeti szakaszkutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek*, szerk. S. LACZKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 213–230.

A konfesszionalizáció egyetemes törvényszerűségeiből természetesen az következne, hogy akár explicit, akár implicit módon ennek náluk is be kellett következnie, de természetesen egyáltalán nem mindegy ennek mikéntje. A jelzett református szövegek sem teljesen azonos módon beszélnek ugyanis erről, s az Agh-féle agenda hangneméből egyáltalán nem következik, hogy Szathmári Pap argumentáló típusú megoldásával éltek. Ő ugyanis az imádságra vonatkozó egyetemes tanítások felmondása mellett könyvének XV. fejezetében részletesen foglalkozik a közönséges és magányos imádság viszonyával. Végső konkluziója természetesen az, hogy az előbbi fölötté áll az utóbbinak, ahogy ő mondja, „a közönséges gyülekezetbeli imádságnak a magányos felett nem kicsiny tekinteti és méltósága”. A felsorakoztatott érvek között szerepel, hogy ez nem hagyja elaludni a buzgóságot, s a sok buzgóság összeadott örömeiben és erejében még az is osztozik, aki tudatlan paraszt, s ez jobban meghatja Istent is. A gyülekezet építésének szempontja olyannyira hangsúlyos, hogy külön is kitér azokra, akik

e mostani gonosz, közönségessé lőtt és sokakban felette meggyökeresedett értelem szerint azt mondanák, imádkozhatom én a magam házában és szállásán is, ott is szinte úgy meghallgat az Isten, mint szinte a templomban. Mert el merem azt mondani, hogy bizony nem hallgat szinte úgy meg, sőt ugyan egyáltalában meg sem hallgat, de megvet, s megutál, ha magányos imádságod a közönséges imádságnak olyan megutalásával leszen, [...] nem szereti a hívek seregéből való kiszakadásokat.⁴⁴

Másfelől ugyanakkor nem munkál ki külön retorikai elvárásokat a két típusal szemben, s az imádságok megformálására vonatkozóan is ugyanazokat a tanácsokat tartja érvényeseknek. Így természetesen felette szükségesnek véli, hogy bizonyos formát kövessen mindenki az imádkozásban, de az újítások elutasításában egyáltalán nem olyan kérérlhetetlen, mint az unitárius agenda szerzője: „Ugyanis hogy újabb, újabb imádságokat formáljon, nem mindenkinek adatott az tehetség, és a nagy gyülekezetben a hallgatóknak figyelmetességek a szokott imádság formulája által igen segítetik.”⁴⁵ Jó néhány 17–18. századi kéziratos kolligátumot át kell még tanulmányoznunk ahhoz, hogy megállapíthassuk, a remonstráns elemekkel kiegészített szocinianizmus mentén dogmatikailag egyre inkább egységesülő erdélyi unitarizmusban megőrződött-e valami legalább az egyéni kegyesség területén a hajdani sokszínűségből.

MIHÁLY BALÁZS

Comments on the Reception of Gáspár Heltai's Prayer Book

Although in recent years there has been an upsurge in the research of the history of

⁴⁴ SZATHMÁRI PAP, *Kegyességek ajakak áldozó tulkai, i. m.*, 158.

⁴⁵ *Uo.*, 160.

early modern spirituality, this research has paid hardly any attention to the Unitarian denomination. The reasons for this lie beyond the scope of the present study: between the late 16th century and the late 18th century the denomination had to refrain from the use of printing, and thus, the manuscript versions of prayer texts were threatened by loss and destruction. It is a unique paradox, however, that the first edited protestant Hungarian prayer book of considerable length was published precisely by this denomination in 1570/1571. The first part of the paper explores the concept of the prayer book based on Johann Habermann's famous *Gebetbüchlein*, and compares it to the greatest achievements of the same sort within this period, the Catholic Péter Pázmány's and the Calvinist Albert Szenci Molnár's works. This section is followed by a survey of the vivid reception of Heltai's work, with particular focus on the way the Unitarian author's work was used in the Lutheran community of Lőcse. The concluding part argues that building on the foundations of this tradition, as well as on the heritage of Calvinist prayer culture, an unparalleled Unitarian prayer literature developed in the 17th-18th centuries, which deserves the attention of comparative research.